

Alexandre Farnoux

*Καθηγητής Αρχαιολογίας και
Ιστορίας της Αρχαίας Ελληνικής
Τέχνης, Πανεπιστήμιο της
Σορβόνης*

Η Γαλλική
Σχολή Αθηνών
εκτός των
μεγάλων
αρχαιολογικών
χώρων

01

Ο Ναός του Διός στον
Στράτο της Ακαρνανίας που
ανασκάφηκε από
τον Α. Joubin (Απρ.–Ιούλ.
1892) / EFA 2806.

Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΘΗΝΩΝ ΕΙΝΑΙ ΚΥΡΙΩΣ ΓΝΩΣΤΗ ΓΙΑ τις μεγάλες ανασκαφές που έχει πραγματοποιήσει στη Δίλο, στους Δελφούς, στη Θάσο, στους Φιλίππους και στα Μάλια. Αυτές οι μεγάλες επιχειρήσεις επισκιάζουν πολυάριθμες έρευνες, λιγότερο λαμπερές εκ πρώτης όψεως, πολύ χαρακτηριστικές όμως της προσήλωσης του ιδρύματος στις ποικίλες και άγνωστες όψεις του ελληνισμού. Αυτές οι έρευνες εκτός των μεγάλων αρχαιολογικών χώρων μαρτυρούν επίσης την πρωτοκαθεδρία της «αυτοψίας» ή της έρευνας πεδίου στις αποστολές των επιστημονικών μελών της Σχολής. Όχι μόνο δεν αντιπροσωπεύουν μια δραστηριότητα ήσσονος σημασίας, αλλά αντιθέτως αποτελούν το ασφαλέστερο και το πιο αποτελεσματικό μέσο για τη μελέτη της Ελλάδας — όλης της Ελλάδας. Ήδη το 1849, ο E. Gandar, μέλος της Σχολής από το 1847, γράφει με τρόπο αποκαλυπτικό: «Και στην Ελλάδα, στην αρχή μπήκα στον πειρασμό να τρέχω από την Αθήνα στους Δελφούς, από τους Δελφούς στη Σπάρτη, από τη Σπάρτη στην Ολυμπία, περιφρονώντας τα υπόλοιπα και στρέφοντας όλη μου την προσοχή μόνο σε εκείνα τα μέρη που έχουν αφήσει έντονα ίχνη στην ιστορία. Κακή μέθοδος χωρίς αμφιβολία· διότι, αν κάποια ερείπια είναι πιο σημαντικά και κάποια τοπία πιο γραφικά απ' ό,τι τα ερείπια και τα τοπία που τα περιβάλλουν, είναι μολαταύτα επικίνδυνο να τα απομονώνουμε από τους γειτονικούς τόπους που τα πλαισιώνουν και τα ερμηνεύουν. Είναι σαν να ακρωτηριάζουμε την ιστορία και να αγνοούμε τη φύση»¹. Σε αυτήν ακριβώς την εξερεύνηση που πραγματο-

ποιείται πέρα από τους μεγάλους αρχαιολογικούς χώρους με γόητρο, αποτυπώνεται καλύτερα η πρωτοτυπία των ερευνών που διεξάγει η Γαλλική Σχολή Αθηνών από την ίδρυσή της.

Αν αφήσουμε κατά μέρος τις εξερευνήσεις που έγιναν υπό την αιγίδα της Σχολής στη Μικρά Ασία, στην Αίγυπτο, στην Αλβανία ή στη Βουλγαρία, ή τα μνημεία που η Σχολή έχει μελετήσει και δημοσιεύσει σε πολυτελείς εκδόσεις χωρίς όμως να τα έχει ανασκάψει η ίδια, όπως στην Ολυμπία και στην Επίδαυρο, υπάρχουν τουλάχιστον πενήντα θέσεις στην Ελλάδα στις οποίες τα μέλη της Σχολής αφιέρωσαν μία ή περισσότερες ανασκαφικές αποστολές. Η Σχολή, η οποία ιδρύθηκε για να επιτρέψει την άμεση επαφή τόσο με τις αρχαιότερες όσο και με τον σύγχρονο ελληνισμό, εννόησε από τα πρώτα της βήματα αυτά τα εξερευνητικά ταξίδια και τα επιστημονικά μέλη της συνειδητοποίησαν γρήγορα την αναγκαιότητα να μην περιορίσουν τη δραστηριότητά τους στην παρατήρηση και στην καταγραφή των ορατών αρχαιολογικών καταλοίπων. Τα ταξίδια των μελών είναι πραγματικές επιτόπιες έρευνες που συνδυάζουν γραπτές πηγές και παρατηρήσεις. Ήδη από το 1854, ο Numa Fustel de Coulanges, ο μετέπειτα συγγραφέας του *La Cité antique* (1864), εξερευνά με αυτόν τον τρόπο τη Χίο. Διενεργεί μάλιστα και ανασκαφές: «Εντέλει, οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στον λόφο του Παλαιόκαστρου έφεραν στο φως αυθεντικά κατάλοιπα της αρχαίας πόλης. Έχω σκάψει σε τέσσερα σημεία και τρεις φορές μπόρεσα να διαπιστώσω την ύπαρξη ενός μεγάλου τείχους, του

Μια ματιά στον χάρτη αποκαλύπτει την έκταση των ανασκαφών της Γαλλικής Σχολής που ονομάζονται «ελάσσονες», επειδή σκιάζονται από το γόητρο των εμβληματικών ανασκαφών της. Με την πρωτοτυπία τους, οι «ελάσσονες» ανασκαφές συνοδεύουν τη Γαλλική Σχολή από την ίδρυσή της, υπηρετώντας την προσήλωσή της στις ποικίλες και άγνωστες όψεις του ελληνισμού. Αποδίδοντας την πρωτοκαθεδρία στην έρευνα πεδίου, αποτελούν το ασφαλέστερο και πιο αποτελεσματικό μέσο για την κατανόηση της συνολικής ιστορίας της Ελλάδας.

οποίου ο υψηλότερος δόμος βρίσκεται δύο μέτρα κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. (...) Η κατασκευή του είναι εντελώς ελληνική»². Επιδίδεται εξαρχής σε πολύ ακριβείς στρωματογραφικές παρατηρήσεις: «Το ίδιο το χρώμα που κάλυπτε [τα μάρμαρα] προσφέρεται για ορισμένες παρατηρήσεις. Μπορούμε να μετρήσουμε τρία διαδοχικά στρώματα, με άλλα λόγια, τρεις διαφορετικές εποχές»³, τρία στρώματα τα οποία στη συνέχεια περιγράφει και χαρακτηρίζει. Η περίπτωση της Χίου δεν είναι η μόνη. Στη Σάμο, η Σχολή πραγματοποιεί δύο διαδοχικές ανασκαφές: στην πρώτη ανασκαφή, το 1853, ο Victor Guérin εντοπίζει τα ερείπια του Ευπαλίνειου υδραγωγείου, χρησιμοποιώντας ως εργάτες, στρατιώτες και κρατούμενους που τίθενται στη διάθεσή του από τον Έλληνα κυβερνήτη του νησιού⁴. Στη δεύτερη ανασκαφή, το 1879, ο Paul Girard ανασκάπτει τον περιβάλλοντα χώρο του Ηραίου και ο Marcel Lambert, αρχιτέκτονας που είχε τιμηθεί με το «Βραβείο της Ρώμης», κάνει τα σχέδια⁵. Οι εργασίες αυτές συνεχίστηκαν από τον Michel Armand Clerc το 1883⁶. Ο Paul Girard είναι επίσης αυτός που συστήνει στο λόγο κοινό το διάσημο άγαλμα, γνωστό ως «Κόρη του Χηραμύη», το οποίο βρέθηκε το 1876 κοντά στο Ηραίον, στο σπίτι ενός κατοίκου του νησιού.

Αυτές οι σύντομες εξερευνητικές δεν είναι απλές περιπέτειες χωρίς συνέχεια. Η Σχολή διατηρεί την ανάμνησή τους και μερικές φορές ανανεώνει τους δεσμούς της με κάποιες από αυτές: έτσι, το 1866 στη Σαμοθράκη, η αποστολή του αρχιτέκτονα E. Coquart και του μέλους της Σχολής G. Deville δεν

είχε την επιτυχία που περίμεναν μετά την ανακάλυψη της Νίκης το 1863 από τον Γάλλο πρόξενο Champrouseau, αλλά το γεγονός ότι ήρθαν στο φως πολλά μνημεία, μεταξύ των οποίων η Θόλος της Αρσινόης, είναι οπωσδήποτε μια καλή έκβαση⁷. Μετά τις αυστριακές αποστολές του 1873 και του 1875, η επιτόπια έρευνα συνεχίζεται από τον A. Salaç, μέλος της Σχολής από την Τσεχία, και τον F. Charouthier, οι οποίοι διευθύνουν εκεί αρκετές αποστολές από το 1923 έως το 1927, κατά τις οποίες ολοκληρώνεται η τοπογραφική αποτύπωση του Ιερού των Καβείρων και αποσαφηνίζεται η χρονολόγηση του τείχους, στο πλαίσιο μιας συνεργασίας μεταξύ Γαλλίας και Τσεχοσλοβακίας. Κατά τη διάρκεια αυτής της αποστολής έρχεται στην επιφάνεια και το θέατρο. Στη συνέχεια, ο H. Seyrig, αφού πρώτα επισκέφθηκε δύο φορές το νησί, το 1924 και το 1926, αναθεωρεί τη χρονολόγηση του τείχους⁸. Τέλος, ο J. Charbonneau επιστρέφει στη Σαμοθράκη το 1939, μαζί με την αμερικανική αποστολή του Ινστιτούτου Καλών Τεχνών του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης, για να μελετήσει ξανά το κτήριο στο οποίο είχε βρεθεί το άγαλμα της Νίκης⁹.

Ωστόσο, οι πρώτες ανασκαφές μιας κάποιας έκτασης που διεξάγει η Γαλλική Σχολή στην ιστορία της είναι στην Αθήνα, και συγκεκριμένα στην Ακρόπολη. Πράγματι, το 1850 και το 1851, μεταξύ των ερευνητικών θεμάτων που δίνει στα μέλη της Σχολής η Ακαδημία Επιγραφών και Γραμμάτων (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres) προτείνεται και το εξής: «Να πραγματοποιηθεί μια πλήρης και εμβριθής μελέτη και

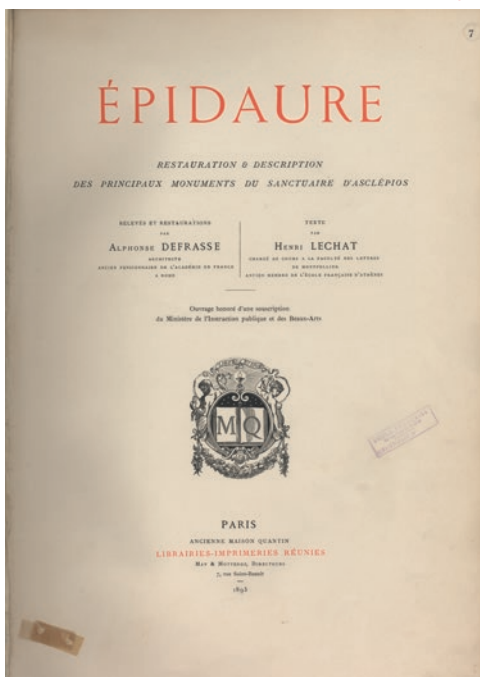
Χάρτης

Οι θέσεις που αναφέρονται στο κείμενο.

02

03

02
Χάρτης της Χίου, δημοσιευμένος στο N. Fustel de Coulanges, «Mémoire sur l'île de Chio», *Archives des missions scientifiques et littéraires* 1/5, Imprimerie impériale, Παρίσι 1856, σ. 481-642.

03
Σελίδα τίτλου του βιβλίου των H. Lechat και A. Defrasse, *Epidaure: restauration & description des principaux monuments du sanctuaire d'Asclépios*, Librairies-imprimeries réunies, Παρίσι 1895.

περιγραφή της Ακρόπολης των Αθηνών, με βάση την παρούσα κατάσταση και τις πρόσφατες εργασίες, σε αντιπαράβολη με τα δεδομένα των αρχαίων συγγραφέων»¹⁰. Για να ανταποκριθεί σε αυτό το θέμα, ο Ε. Βευλέ δεν αρκείται στο να συγκεντρώσει τις πηγές και τις πρόσφατες μελέτες. Το 1851-1852, ξεκινά ανασκαφή για να διαλευκάνει το ζήτημα της πρόσβασης στα Προπύλαια: «Το πρόβλημα της εισόδου στην Ακρόπολη είναι σοβαρό: δεν μπορεί να επιλυθεί παρά μόνο με σίγουρα στοιχεία, δηλαδή με ανασκαφές»¹¹. Στον Ε. Βευλέ οφείλουμε την ανακάλυψη της πύλης που φέρει σήμερα το όνομά του («Πύλη Μπελέ») και της μνημειώδους κλίμακας. Στα χρόνια που ακολουθούν η Σχολή μένει πιστή στα μνημεία της πρωτεύουσας. Ο Έ. Burnouf το 1874 και ο R. Martin το 1943 αφοσιώνονται με τη σειρά τους στην Ακρόπολη, ο πρώτος στον προμαχώνα του Οδυσσέα Ανδρούτσου και ο δεύτερος στο Ασκληπιείο. Ο Ed. Pottier ανασκάπτει την περιοχή γύρω από το Μνημείο του Λυσικράτη το 1878 και ο αρχιτέκτονας A. Tournaire κάνει την αποτύπωση. Ο H. Lechat εξερευνά τα τείχη του Πειραιά το 1887 με τη βοήθεια ναυτικών και αξιωματικών της φρεγάτας *La Victorieuse*, ενώ ο E. Ardaillon διεξάγει μια εις βάθος έρευνα στα ορυχεία του Λαυρίου, με τη βοήθεια των μηχανικών της Γαλλικής Εταιρείας και της Ελληνικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου¹². Το ενδιαφέρον της Σχο-

04

05

04
Σχέδιο του ιερού της Σαμοθράκης από τον E. Coquart (E. Coquart, «Note explicative, accompagnée de plans et dessins et faisant suite au rapport de M. Gustave Deville», *Archives des missions scientifiques et littéraires* 2/4, Imprimerie impériale, Παρίσι 1867, σ. 267-278).

05
Κύρια πύλη της πόλης της Σαμοθράκης από τον E. Coquart (E. Coquart, «Note explicative, accompagnée de plans et dessins et faisant suite au rapport de M. Gustave Deville», *Archives des missions scientifiques et littéraires* 2/4, Imprimerie impériale, Παρίσι 1867, σ. 267-278).

λής για την Αθήνα και την ευρύτερη περιοχή της δεν περνάει απαρατήρητο εκείνη την εποχή: στα αρχεία της Σχολής σώζεται η πρόταση ενός κτηματομεσίτη, ο οποίος ήθελε το 1903 να πουλήσει την περιοχή όπου βρίσκεται η Ακαδημία Πλάτωνος για να κάνει εκεί ανασκαφές η Γαλλική Σχολή.

Ωστόσο, η Γαλλική Σχολή Αθηνών, σε όλη την ιστορία της, στήριζε τις πιο ποικίλες εξερευνήσεις, εκτός Αττικής, σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας: από την Κρήτη έως τη Μακεδονία, από τα Δωδεκάνησα έως τα νησιά του Ιονίου¹³. Δεν δίστασε, επίσης, να εξερευνήσει τον θαλάσσιο βυθό της Ελλάδας, από το 1950, στην Ελίκη, την πρωτεύουσα της Αχαικής Συμπολιτείας που καταποντίστηκε έπειτα από σεισμό το 372 π.Χ., και στον Μαραθώνα, για να εντοπίσει αρχαία ναυάγια¹⁴, και παρόλο που αυτές οι αποστολές δεν είχαν τα αναμενόμενα αρχαιολογικά αποτελέσματα, ευαισθητοποίησαν ωστόσο τους ερευνητές στη δυναμική του παράκτιου περιβάλλοντος και τους εκπαίδευσαν στις σύγχρονες τεχνικές της υποβρύχιας έρευνας, κυρίως με τα σκάφινδρα αυτόνομης κατάδυσης τύπου «Cousteau-Gagnan» που τελειοποιήθηκαν στη Γαλλία το 1945. Ύστερα από αυτές τις αποστολές, ο διευθυντής R. Demangel υπογραμμίζει την εξαιρετική πρόοδο που αντιπροσωπεύει η ενάλια αρχαιολογική έρευνα με αυτού του είδους τον εξοπλισμό¹⁵.

Η ποικιλομορφία των ερευνών της Σχολής τής έδωσε τη δυνατότητα να συμβάλει στη γνώση της ιστορίας του ελληνισμού από τους προϊστορικούς χρόνους έως τη Βυζαντινή περίοδο, χάρη σε ανακαλύψεις που άφησαν εποχή. Στο Ακρωτήρι, η Σχολή πραγματοποιεί το 1870 την πρώτη ανασκαφή που χρηματοδοτείται επίσημα από το γαλλικό Υπουργείο Δημόσιας Εκπαίδευσης. Η ανασκαφή αυτή, την οποία συντονίζουν τα μέλη της Σχολής H. Mamet (αρχαιολόγος) και H. Gorceix (γεωλόγος), φέρνει στο φως πολλά γραπτά αγγεία, τα οποία αποτελούν σήμερα τη μικρή αρχαιολογική συλλογή της Σχολής, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα οικιών, οργανικά υπολείμματα (σπόροι, ξύλο κ.λπ.) και —το σημαντικότερο εύρημα— μια χάλκινη λάμα πριονιού: αυτή η ανακάλυψη τοποθετεί οριστικά τα αρχαιολογικά ευρήματα του νησιού στην Εποχή του Χαλκού και όχι πλέον στην Εποχή του Λίθου, χρονολογώντας τα μάλιστα στη δεύτερη χιλιετία π.Χ.¹⁶. Η Σχολή συμβάλλει έτσι στην ανακάλυψη των πολιτισμών του Αιγαίου τους οποίους θα αναδείξουν έξοχα στη συνέχεια ο H. Schliemann, ο Χρ. Τσούντας και ο A. Evans.

Οι περισσότερες ανασκαφές της Σχολής αφορούν ωστόσο την ελληνική ιστορία από την Αρχαϊκή έως την Ελληνιστική εποχή. Στη Μαντίνεια της Αρκαδίας, ο G. Fougères, βασισμένος στις εργασίες της Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά

06

Ανάγλυφο κάλυμμα φανώματος με γυναικεία μορφή που βρέθηκε το 1926 στη Σαμοθράκη. Έκθεση της αποστολής που πραγματοποιήθηκε στη Σαμοθράκη, από τον F. Charouthier (1926) / EFA THRACE 5.

07

Ανασκαφική αποστολή στη Σαμοθράκη, από τον F. Charouthier (1927) / EFA THRACE 5.

07

(1828–1833) αλλά και στις εργασίες Γάλλων μηχανικών στην Αρκαδία (1890–1891), ανασκάπτει από το 1887 έως το 1889 τα ερείπια της μικρής πόλης–κράτους της Ελληνιστικής εποχής και δημοσιεύει τα αποτελέσματα το 1898¹⁷. Με την ανασκαφή στη Μαντίνεια έρχονται στο φως η αγορά, το θέατρο και ένα τμήμα της πόλης, και διευκολύνεται η ακριβής μελέτη του οχυρωματικού συστήματος. Τότε αποκαλύφθηκαν και οι τρεις ανάγλυφες πλάκες της λεγόμενης βάσης της Μαντίνειας, στις οποίες απεικονίζονται ο Μαρσύας, ο Απόλλωνας και οι Μούσες και ανήκουν πιθανότατα στο βάθρο του αγάλματος του Πραξιτέλη που αναφέρει ο Πausanias. Η ανασκαφή της Μαντίνειας ξεχωρίζει, ωστόσο, πρωτίστως για την ερευνητική μέθοδο που εφαρμόστηκε. Ο Fougères διεκδικώντας μια «κριτική μέθοδο» στην αρχαιολογία, υπερασπίζεται —έναντι του Schliemann— έναν αιτιολογημένο σχεδιασμό της ανασκαφής και αρνείται τη συστηματική εκσκαφή μιας θέσης. Η ανάλυση της ανομοιομορφίας της βλάστησης που καλύπτει την πεδιάδα τού επέτρεψε να εντοπιστεί τα θαμμένα κτίσματα και να φέρει στο φως τα περίφημα ανάγλυφα που είχαν επαναχρησιμοποιηθεί σε πλακόστρωτο δάπεδο της Βυζαντινής εποχής. Η δημοσίευση που ακολούθησε αποδίδει το γραφικό στοιχείο της χώρας εκείνη την εποχή, όπου μετά τον θερι-

σμό, μόνο «οκτώ λιμνάσματα στα οποία πρασίνιζε το χασίς» διακρίνονταν στον κάμπο. Η δημοσίευση αυτή μαρτυρά επίσης τις δύσκολες συνθήκες εργασίας: «Κατά τη διάρκεια των τριών αυτών αποστολών, οι ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν με 40 έως 60 εργάτες κατά μέσο όρο. Η συνολική δαπάνη δεν ξεπέρασε τις 7.500 δραχμές. Οι περισσότεροι από τους εργάτες μας προέρχονταν από τα χωριά Μποσούνα και Μπεντένι. Ήταν σκληραγωγημένοι στη δουλειά. Όταν έβγαινε ο ήλιος πάνω από το Αρτεμίσιο, έβρισκε κάθε μέρα την ανασκαφή σε πλήρη δραστηριότητα. Μέχρι ο ήλιος να διασχίσει αργά τον μεγάλο ορίζοντα της πεδιάδας, αξίνες, φτυάρια, καρότσες και καροτσάκια έβαζαν τα δυνατά τους. Όταν ο δίσκος του ήλιου έσβηνε πίσω από την κορυφή της Οστρακίνας, η μέρα είχε πια τελειώσει. Οι Αρκάδες μας επέστρεφαν στο χάνι όπου κοιμόνταν κάτω από τα αστέρια, σκεπασμένοι με τις βαριές τρίχινες κάπες τους. Ο ταπεινός μισθός τους (δύομισι δραχμές για τους άνδρες, μιάμιση δραχμή για τις γυναίκες οι οποίες, κατά την τοπική συνήθεια, δούλευαν στα καρότσια), το κολασιό τους με ντομάτες, αγγούρια και ρετσίνα, η σύντομη μεσημεριανή ανάπαυλα και η αγροτική τους αυτοχρηματοδότηση έκαναν να υπομένουν με χαρά αυτόν τον εξουθενωτικό δεκατετράωρο κάματο»¹⁸. Όπως και οι εργάτες, έτσι και οι αρχαιολόγοι πέφτουν

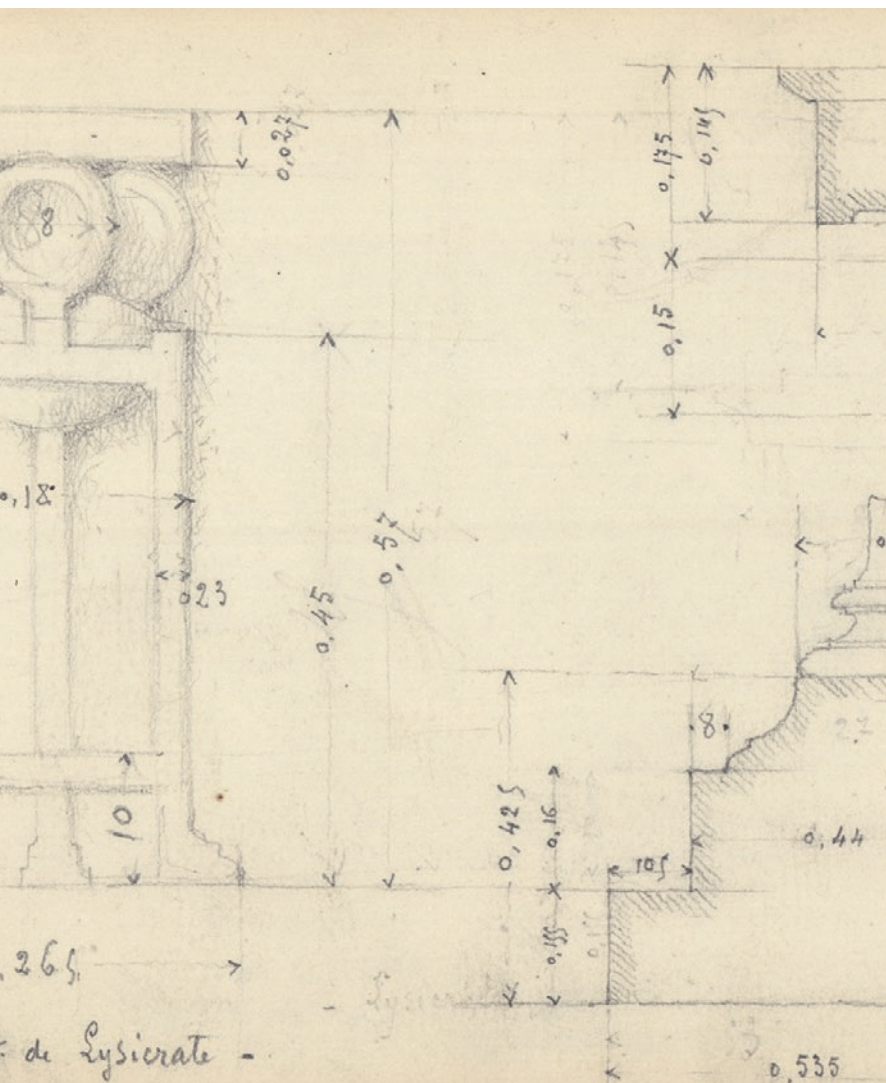
08

θύματα των συχνών επιθέσεων της ελονοσίας που πολλές φορές διέκοπταν την έρευνα στο πεδίο.

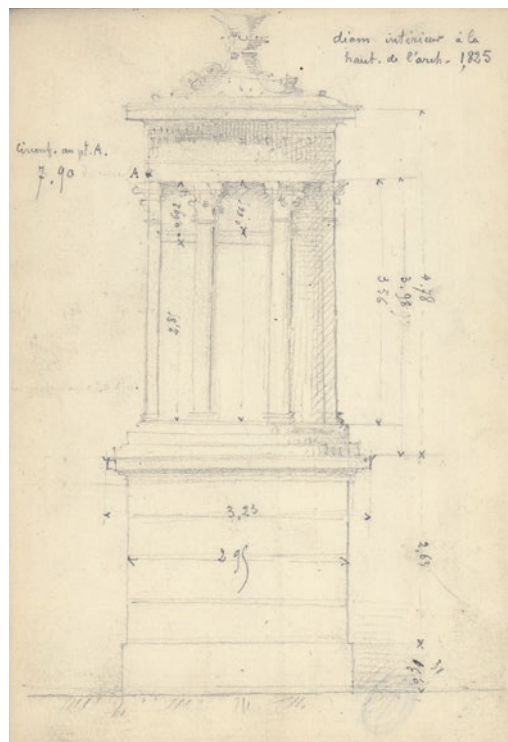
Στην Τεγέα, ύστερα από μια πρώτη έρευνα που διεξήγε ο V. Bérard (1888–1889), ο G. Mendel ανασκάπτει από το 1900 έως το 1902 τον ναό της Αλέας Αθηνάς, και το 1910 συνεχίζουν τις εργασίες αυτές τα μέλη της Σχολής, ο αρχαιολόγος Ch. Dugas και ο γλύπτης J. Berchmans, με τη συνδρομή του Δανού αρχιτέκτονα M. Clemmensen. Καταλήγουν το 1924 σε μια μεγάλη δημοσίευση, η οποία χρηματοδοτείται από το ίδρυμα Rask-Oersted της Δανίας και παρουσιάζει τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του 4ου αιώνα π.Χ. και τμήματα γλυπτών που αποδίδονται στον Σκόπα. Για τις ανάγκες της αρχιτεκτονικής σύγκρισης, το 1913, η Σχολή ξεκινά μια ανασκαφή στη Νεμέα, την οποία διευθύνουν ο R. Vallois και ο M. Clemmensen, συνεχίζοντας την πρώτη εξερεύνηση που είχαν επιχειρήσει ο G. Cousin και ο F. Durrbach το 1884¹⁹.

Η επιλογή των θέσεων που θα ανασκαφούν εναπόκειται στη διαίσθηση του ερευνητή, άπαξ και οριστεί από τον διευθυντή το πλαίσιο της αποστολής. Έτσι στις Θερμοπύλες, ο Y. Béquignon, διστακτικός αρχικά, αποφασίζει τελικά να εμπιστευτεί μια αναφορά του Ηρόδοτου για να επιλέξει τις δοκιμαστικές τομές του, αφού βεβαίως έχει πρώτα εξετάσει εξο-

νυχιστικά το τοπίο: «Στην περιοχή μεταξύ των Λουτρών και του Φοίνικα, την οποία διέσχισα, τίποτε, για να είμαι ειλικρινής, δεν χρειάστηκε την αξίνα, τίποτε δεν μου τράβηξε την προσοχή. Στην άκρη του δρόμου, προς τα νότια, απλώνεται μια επίπεδη έκταση, με βλάστηση στέπας, όπου βόσκουν κάτι ανόρεγα πρόβατα· αν σκαφαλώσουμε στα πρανά, θα πέσουμε πάνω σε κάτι υπόμαυρους πέτρινους όγκους που οριοθετούν μικρά οροπέδια πνιγμένα σε θαμνώδη βλάστηση, συχνά πολύ πυκνή. Καμιά φορά, όπως για παράδειγμα κοντά στον τουρκικό στρατώνα, κάποιος αγρότης έχει προσπαθήσει να ξεχορταριάσει αυτό το άχαρο έδαφος και λιγοστά μέτρα καλλιεργημένης γης κάνουν την εμφάνισή τους σε αυτό το στενάχωρο τοπίο όπου η ελονοσία δεν αφήνει καμιά οικογένεια να στεριώσει (υπάρχει βέβαια ένα μαγαζί πάνω στον δρόμο κοντά στα Λουτρά, αλλά δεν είναι και πολύ παλιό, και πόσα χρόνια θα αντέξει άραγε στον πυρετό;). Οι βοσκοί της περιοχής δεν ήξεραν τίποτε, και οι δύο αγροφυλάκες δεν γνώριζαν απολύτως κανένα ερείπιο σε όλη αυτή την έκταση. Χωρίς λοιπόν να διαθέτω κανένα ακριβές στοιχείο, όρισα, σύμφωνα με τον χάρτη κλίμακας 1:50.000 που είχα στη διάθεσή μου, μια ζώνη έρευνας ακολουθώντας την απόσταση που υποδεικνύει ο Ηρόδοτος»²⁰.

09α

09β

08

Είσοδος της Ακρόπολης των Αθηνών, στο E. Beulé, *L'Acropole d'Athènes*, Firmin Didot frères, Παρίσι 1853-1854, τόμ. 1, σχ. 1.

09α-β

Το μνημείο του Λυσικράτη στην Αθήνα, από τον A. Tournaire (1892) / EFA ATT 3-1.

Héliké

prospéctions effectuées, il nous fut malheureusement impossible d'en retrouver
 aucune sur terre ou sur la mer. La pente est continue du pied
 de la montagne à plus de deux km en mer. Les alluvions recouvrent toute cette
 surface. Il semble cependant qu'à l'est de la plaine alluviale, au lieu dit Trapena
 raites un effondrement est visible. Monsieur le Directeur,

de la transition place Bouraillet, au pied de la montagne, le rocher nu des
 versants verticalement dans la mer jusqu'à une profondeur de 35 m. Postérieur car
 l'effondrement à l'époque romaine, est évidemment très difficile à
 dater. De fait, on a trouvé des morceaux d'amphores romaines et à un petit

J'ai l'honneur de vous présenter un rapport sur les recher-
 ches effectuées en vue de l'identification du site de l'ancien Héliké.

Le long de la côte nord du Péloponèse, sur le golfe de Corinthe, s'élevait,
 d'après les textes antiques (1), un certain nombre de cités achéennes qui
 étaient soit des échelles sur le rivage, soit des forteresses sur les haut-
 eurs dominant la route maritime de Patras à Corinthe.

Deux de ces villes furent détruites par le tremblement de terre de 372
 avant J.C. qui fit sentir ses effets jusqu'à Delphes, sur la rive nord du
 golfe. Héliké et Boura auraient été alors englouties sous les flots.

En préciser la position et en retrouver si possible les traces, telle
 était la mission dévolue.

La principale de ces deux villes, Héliké, capitale de la Confédération de
 la Cité Achéenne, cité riche et florissante, possédant un célèbre sanctuaire
 de Poseidon, s'élevait à quarante stades à l'est d'Aegion qui prit sa succe-
 ssion après la catastrophe.

D'Aegion dont on connaît la position exacte, par le chemin direct longeant
 le pied de la montagne, on devait atteindre Héliké entre les embouchures du
 Selinous et du Kerynites, fleuves côtiers au débit très irrégulier qui ont
 formé, au cours des âges, une plaine alluvionnaire de plusieurs kilomètres de
 largeur.

Cette plaine très riche, dont la fertilité contraste avec l'aridité de l'
 arrière pays montagneux, est l'oeuvre de ces deux torrents dont les lits au-
 trefois dans le prolongement de leurs vallées, tendent aujourd'hui de se re-
 joindre, tandis qu'augmente au détriment de la mer, la surface de la plaine (2).
 Les stades successifs de cet alluvionnement sont difficiles à dater, il sem-
 ble cependant que la ligne du rivage soit en perpétuel mouvement et que le
 recul de la mer soit très rapide malgré l'indication de la présence d'une mo-
 saïque antique (?) vue jadis sous deux mètres cinquante d'alluvions sur la
 rive droite du cours actuel du Selinous à environ un km de la ligne de cô-
 te actuelle (4).

Le rivage de cette plaine alluvionnaire de 12 km de longueur sur environ
 2 km de profondeur, marquée par des avancées de la terre formées par les allu-
 vions accumulées aux embouchures successives des fleuves, est caractérisé
 par une plage de galets en pente continue mais assez prononcée. Par l'apport
 d'alluvions nouvelles, la terre gagne chaque jour du terrain sur la mer.

Le fond de la mer est formé d'alluvions boueuses dans lesquelles s'est
 déjà enfoui de plusieurs mètres un cargo échoué en 1941 par 25 mètres de f-
 fond. Sur cette surface vaseuse, aucune aspérité ni naturelle, ni artificielle
 ne dépasse le niveau uniforme de ce torrent de boue qui toujours en mouve-
 ment trouble l'eau et empêche toute visibilité. En évaluer l'épaisseur est en-
 core plus difficile que de préciser les étapes de l'avancée de la terre sur
 la mer.

Dans de telles conditions, il s'est avéré impossible, avec les moyens de
 prospection actuels, de retrouver en mer les restes de la ville engloutie
 en 372 et qui pourraient actuellement être enfouis sous les alluvions terre-
 stres.

La seconde ville, Boura, à l'embouchure du Bouraikos, ne semble pas pouvoir
 être retrouvée plus facilement sous mer. En face de l'embouchure du torrent
 dont les alluvionnements forment une pointe, la pente du sol sous-marin est
 continue. Le fond est vaseux ne présente lui non plus aucune aspérité et la
 visibilité est encore plus mauvaise qu'entre les embouchures du Selinous et
 du Kerynites.

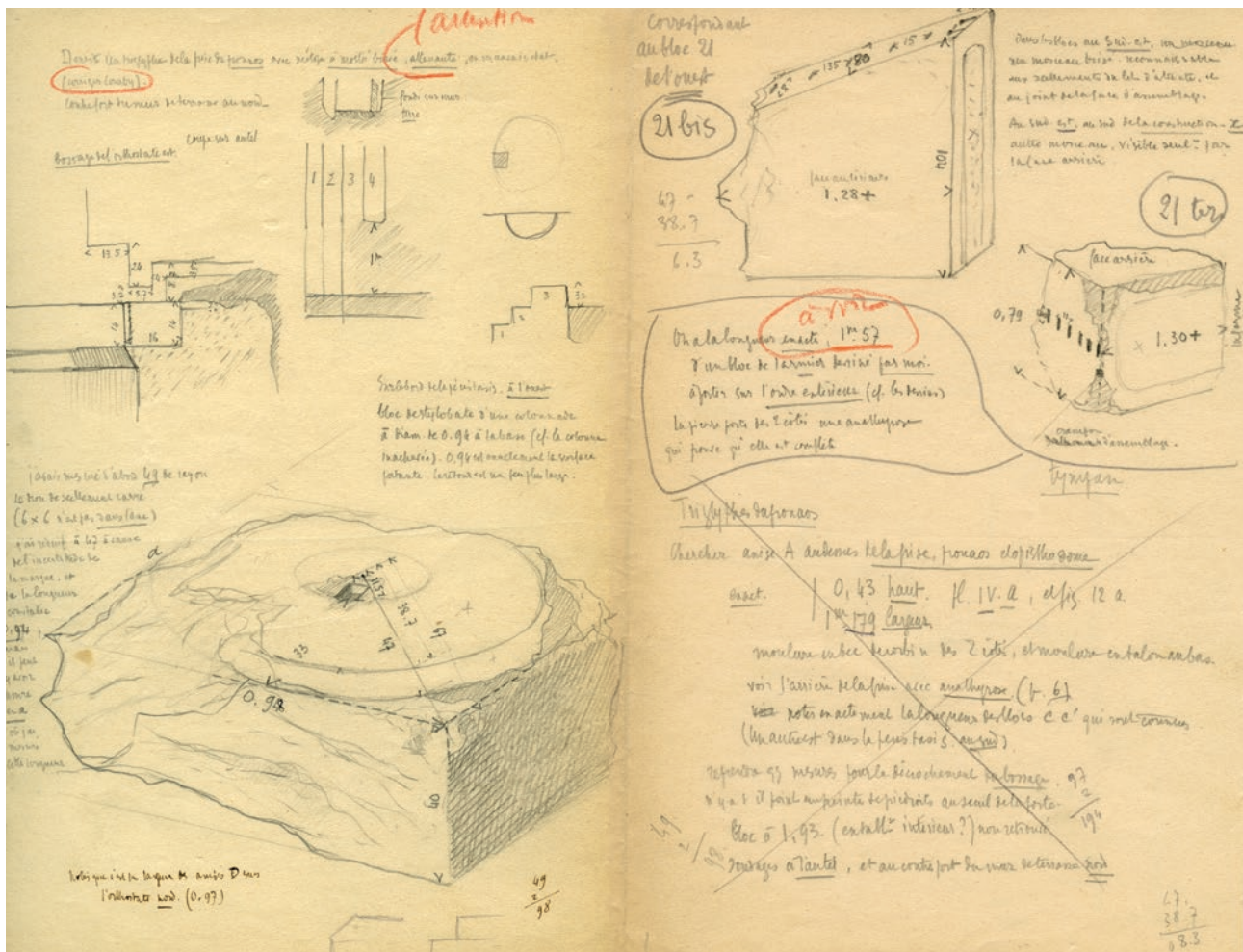
Dans cette plaine nous fûmes amenés à rechercher des traces antiques

Τις περισσότερες φορές, ωστόσο, τα μέλη ξεκινούν μια ανασκαφή ακολουθώντας τα βήματα των προκατόχων τους. Έτσι, στον Στράτο, οι F. Courby, Ch. Picard, R. Vallois και Ch. Avezou, σε συνέχεια της αποστολής του L. Heuzey στην Ακαρνανία το 1856 και της μερικής ανασκαφής του A. Joubin το 1892, ανασκάπτουν το 1910 και 1911 τον ναό του 4ου αιώνα π.Χ., που έπειτα, το 1924, δημοσιεύουν ο F. Courby και ο Ch. Picard, με τη συνδρομή των αρχιτεκτόνων J. Replat και Y. Fomine²¹. Ομοίως, στη Γόρτυνα της Αρκαδίας, έπειτα από το εξερευνητικό ταξίδι του J. Roger το 1939, ο R. Martin και ο H. Metzger αρχίζουν την ανασκαφή του τείχους και του ιερού του Ασκληπιού με σαράντα περίπου εργάτες τον Αύγουστο του 1941, κι έπειτα το 1942. Μια νέα αποστολή πραγματοποιείται το 1950 από τους P. Courbin και H. Metzger στο δεύτερο Ασκληπιείο που βρίσκεται στην κοιλάδα του Γορτύνιου. Τέλος, ο R. Ginouves αφοσιώνεται στα λουτρά, τα οποία και δημοσιεύει το 1959²². Έπειτα από αυτές τις ανακαλύψεις, η Σχολή αποκτά την άδεια για τη διεξαγωγή δοκιμαστικών ερευνών στην Επίδαυρο το 1942 και το 1946 στο άβατο, στον μεγάλο ναό και στο γυμνάσιο.

Κάποιες συνεργασίες έχουν επίσης ως αποτέλεσμα τα μέλη της Σχολής να ενδιαφερθούν για συγκεκριμένες θέσεις. Έτσι στην Κέρκυρα, έπειτα από πρόσκληση του Κ. Καραπάνου, τραπεζίτη, βουλευτή του Ελληνικού Κοινοβουλίου και αρχαιολόγου, ο διευθυντής P. Foucart αναθέτει το 1889 στον H.

Lechat την εξερεύνηση ενός αποθέτη χιλιών περίπου ειδωλίων της Αρτέμιδος²³. Στο Βελεστίνο, τις αρχαίες Φερές, στη Θεσσαλία, σε συνεργασία με τον Έφορο Αρχαιοτήτων Απ.Σ. Αρβανιτόπουλο και με χρηματοδότηση της Αρχαιολογικής Εταιρείας, ο Y. Βέκυγνον αποκαλύπτει το 1924 και το 1925 (μαζί με τον P. Collart) τον ναό του Θαυλίου Διός που χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ., το τείχος, τη νεκρόπολη της Γεωμετρικής περιόδου και άλλα μνημεία της πόλης, όπως η Υπέρεια Κρήνη²⁴. Οι εργασίες φέρνουν επίσης στο φως έναν αποθέτη, ο οποίος περιείχε σημαντικό αριθμό χάλκινων αντικειμένων, περίπου δύο χιλιάδες. Η συνέχιση της εξερεύνησης αυτής της περιοχής της Ελλάδας οδηγεί το 1931 τον Y. Βέκυγνον στη θέση Παλαιόκαστρο Φαρσάλων, όπου ανακαλύπτει το διάσπμο όστρακο του δίνου του Σοφίλου με την παράσταση των επιτάφιων αγώνων προς τιμήν του Πατρόκλου (άθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ)²⁵.

Σε αυτές τις θέσεις, λιγότερο γνωστές από ό,τι οι Δελφοί ή η Δήλος, η Γαλλική Σχολή Αθηνών δεν διστάζει να επιδοθεί σε εργασίες αποκατάστασης μεγάλης κλίμακας. Έτσι, στην Αμφίπολη, ο M. Feyel διευθύνει το 1934 την ανασκαφή στις όχθες του Στρυμόνα, στην οποία βρέθηκαν τα επόμενα τμήματα του μνημειακού λέοντος που είχε αρχίσει να φέρνει στο φως ο βρετανικός στρατός το 1916, καθώς και το βάθρο του μνημείου. Σε συνεργασία με την Αμερικανική Σχολή και με ιδιωτική χρηματοδότηση, χάρη στην παρέμβαση του πρεσβευτή των

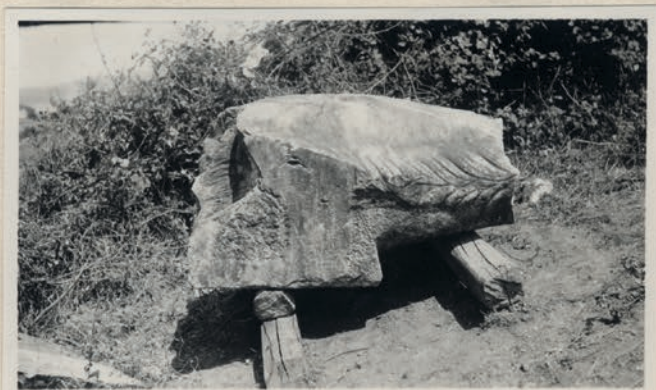
7

*Patte arriere
droite*

7

5

5

*Patte
avant
droite.*

5

12
Σελίδες από το
ημερολόγιο
ανασκαφής
του Ch. Picard,
Στράτος Ακαρνανίας
(1924) / EFA GRC 3 II.

13
Σημείωση για τον
λέοντα της Αμφίπολης
με φωτογραφίες από
τον H. Ducoux (1934)
/ EFA, MACED 1-1934.

14

Ηνωμένων Πολιτειών στην Ελλάδα, ύστερα από μια προπαρασκευαστική αποστολή με επικεφαλής τους J. Roger και O. Broneer, η Γαλλική Σχολή αναλαμβάνει τη μελέτη του λείοντος της Αμφίπολης με στόχο την αναστήλωση του μνημείου. Η αναστήλωση πραγματοποιήθηκε το 1936 από τον Έλληνα γλύπτη Ανδρέα Ν. Παναγιωτάκη, βασισμένη σε σχέδια του αρχιτέκτονα Η. Ducoux²⁶.

Η Σχολή δεν περίμενε την ανασκαφή των Φιλίππων για να συμπεριλάβει τη Βυζαντινή εποχή στις έρευνες πεδίου της. Ο διευθυντής Th. Homolle, από το 1898, προικίζει τη Σχολή με ένα πραγματικό επιστημονικό πρόγραμμα αφιερωμένο σε αυτήν τη φάση της ιστορίας της ελληνικής τέχνης. Στη Μονή Δαφνίου, ο G. Millet πραγματοποιεί αρκετές ερευνητικές αποστολές, κάνει και μια δοκιμαστική τομή το 1897, και το 1899 δημοσιεύει τα αποτελέσματα των ερευνών του σε μια εκτενή μονογραφία με πλούσιο εικονογραφικό υλικό²⁷. Από το 1893 έως το 1895, η ελληνική κυβέρνηση αναθέτει στον αρχιτέκτονα E. Troump, ο οποίος εργαζόταν για τη Σχολή, την αποκατάσταση της Μονής, που κινδύνευε με κατάρρευση μετά τον σεισμό του 1894, και την ανακατασκευή του νάρθηκα του καθολικού. Τότε φέρνει στο φως τις δύο ψηφιδωτές παραστάσεις, την Προσευχή του Ιωακείμ και της Άννας, και την Προδοσία του Ιούδα. Οι εργασίες αυτές μαρτυρούν «το ενδιαφέρον που έχουν αναπτύξει οι αρχαιολόγοι από όλες τις χώρες, κυρίως όμως οι Γάλλοι, για τα βυζαντινά έργα τα οποία μέχρι τώρα είχαν παραμεληθεί από τις ελληνικές αρχές, που είχαν στραμμένη την προσοχή τους αποκλειστικά στην τέχνη της παγανιστικής αρχαιότητας (...)»²⁸. Ο χώρος, όμως, στον οποίο ο G. Millet αφιερώνει σημαντικό μέρος των προσπαθειών του για την ανάδειξη της βυζαντινής κληρονομιάς της Ελλάδας είναι ο Μυστράς. Με τη βοήθεια του αρχιτέκτονα Η. Eustache και των ζωγράφων L. Ypermann, J. Ronsin και Π. Ρούμπου,

κυρίως όμως με τη βοήθεια που του προσέφερε με τα καλλιτεχνικά ταλέντα της η σύζυγός του Sophie Millet, η οποία έκανε αρκετές εκατοντάδες αποτυπώσεις σε ακουαρέλα, ο G. Millet συγκέντρωσε, σε σειρά ερευνητικών αποστολών από το 1894 έως το 1905, σημαντική τεκμηρίωση με σκοπό μια μνημειώδη δημοσίευση²⁹. Αφαιρεί από τις τοιχογραφίες τα νεότερα στρώματα ασβέστη, καταγράφει τις επιγραφές, φωτογραφίζει τα μνημεία, σχεδιάζει τους σημαντικότερους ναούς και πραγματοποιεί ανασκαφές. Η ελληνική κυβέρνηση του αναθέτει την κατασκευή ενός μουσείου του Μυστρά και του ζητάει να καταρτίσει ένα πρόγραμμα εργασιών συντήρησης και αποκατάστασης. Με την τεκμηρίωση που κάνει στον Μυστρά, την οποία συμπληρώνει με εκμαγεία, ο G. Millet σκοπεύει να δημιουργήσει στο Παρίσι, στην École des Hautes Études όπου διδάσκει, μια συλλογή παιδαγωγικού χαρακτήρα για την κατάρτιση των μελλοντικών ειδικών στη βυζαντινή τέχνη.

Λίγα χρόνια αργότερα, ένα άλλο μέλος της Γαλλικής Σχολής αφιερώνεται στη μελέτη των μνημείων της μεσαιωνικής Ελλάδας, ιδίως των φράγκικων κάστρων: χωρίς να κάνει ανασκαφές αλλά χάρη σε μια σειρά από ενδελεχή εξερευνητικά ταξίδια, στα οποία διατρέχει από το 1924 έως το 1939 την Πελοπόννησο, την κεντρική Ελλάδα, τα νησιά αλλά και την Εύβοια, ο A. Bon φωτογραφίζει και αποτυπώνει, με τη βοήθεια του αρχιτέκτονα Η. Ducoux, τα κάστρα του 13ου και του 14ου αιώνα. Έτσι, στην Άμφισσα, ο Bon διακρίνει τα κατάλοιπα που άφησαν «106 χρόνια γαλλικής κατοχής, 83 χρόνια καταλανικής κυριαρχίας, κι έπειτα η μακρά οθωμανική περίοδος». Τα κατάλοιπα επικάθονταν πάνω στην αρχαία ακρόπολη, που την είχαν επισκευάσει οι Βυζαντινοί, ύστερα από τις βουλγαρικές και σλαβικές επιδρομές³⁰.

Όλες αυτές οι επιχειρήσεις, που πραγματοποιήθηκαν σε διάφορα σημεία της ελληνικής επικράτειας, επέτρεψαν επίσης

14

Ανασκαφές στην Τεγέα, υπό τη διεύθυνση του G. Mendel (1900) / EFA 2920.

15

Ημερολόγιο ανασκαφής των αρχαίων Φερών και σημειώσεις από τα μουσεία της Χαλκίδας και του Βόλου (αποτυπώσεις επιγραφών) του Y. Béquignon (1925) / EFA THESSALIE 2-C 3.

16

Σελίδες από το σημειωματάριο του Y. Béquignon όπου περιγράφονται η Υπέριεα Κρήνη και το νεότερο χωριό (1925) / EFA THESSALIE 2-C 3.

17
Χάλκινα αντικείμενα από τον ναό του Θαυλίου Διός στις Φερές (1926) / EFA 8375.

18
Όστρακο του δίνου που φέρει την υπογραφή του Σοφίλου με παράσταση των επιτάφιων αγώνων προς τιμήν του Πατρόκλου. Βρέθηκε το 1931 από τον Υ. Βέκυιγνον στο Παλαιόκαστρο Φαρσάλων (Πηγή: Yves Bécquignon, «Un nouveau vase du peintre Sophilos», *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot* 1-2/33 (1933), σ. 43-66).

19
Υπέρεια Κρήνη στις Φερές (1925) / EFA 8362.

20
Από την έκθεση των ανασκαφών στο ιερό του Θαυλίου Διός στις Φερές από τον Υ. Βέκυιγνον (1926) / EFA THESSALIE 1-1926.

17

18

19

20

στη Γαλλική Σχολή Αθηνών να γίνει μέτοχος των συζητήσεων για τα μεγάλα ζητήματα που πυροδοτούν τον 19ο και τον 20ό αιώνα την έρευνα γύρω από τον ελληνισμό, όπως, για παράδειγμα, το ομηρικό ζήτημα. Αν λοιπόν ο V. Bérard αντλεί το ενδιαφέρον του για την ομηρική γεωγραφία από τις έρευνές του στην Τεγέα και στην Αρκαδία, όπου αναζητά «μετά τον Schliemann, τη θέση της κρεβατοκάμαρας του Νέστορα», όπως του γράφει αστεϊευμένος ο φίλος του P. Jamot σε μια επιστολή στις 15 Ιανουαρίου 1889, και άλλα μέλη της Σχολής συμβάλλουν με τον δικό τους τρόπο στον αναστοχασμό σχετικά με την ιστορικότητα του κόσμου που ύμνησε ο ποιητής: ήδη το 1854 ο E. Gandar αφιερώνει τη διδακτορική διατριβή του, την οποία συντάσσει στα λατινικά, στην Ιθάκη του Οδυσσέα, ενώ ο O. Riemann, ολοκληρώνοντας μια αποστολή στην Κέρκυρα το 1876, καταλήγει οριστικά εναντίον αυτών που θέλουν να ταυτίσουν την Κέρκυρα με το νησί των Φαιάκων: «Από τις τοπογραφικές λεπτομέρειες που δίνει ο Όμηρος, καμία δεν συνδέεται με προφανή τρόπο με την Κέρκυρα»³¹. Αυτό, ωστόσο, δεν εμποδίζει τον W. Vollgraff, μέλος της Σχολής από την Ολλανδία, να κάνει το 1904 μια μεθοδική αλλά ανεπιτυχή εξερεύνηση στην Ιθάκη με ιδιωτική χρηματοδότηση από τον M. Goekoop.

Αυτά τα λίγα παραδείγματα αρκούν για να δείξουν τι αντιπροσωπεύει στην ιστορία της Γαλλικής Σχολής Αθηνών η εξερεύνηση των χώρων που αποκαλούνται «ελάσσονες» και η πρακτική της έρευνας πεδίου, όπου η παρατήρηση, η επαφή με τον τόπο και τους κατοίκους του, η παραγωγή πρωτότυπων δεδομένων, έστω και ταπεινών, είναι οι πρωταρχικοί στόχοι. Ο A. Bon, έναν αιώνα μετά τον E. Gandar, καταδεικνύει την προσήλωση του γαλλικού ιδρύματος σε αυτού του είδους την έρευνα όταν, το 1946, γράφει για την Ήλιδα την οποία είχε οργώσει: «Η προσπάθεια που συνεχίζεται εδώ και πάνω από

μισό αιώνα να εξερευνηθούν συστηματικά οι σημαντικές θέσεις της κλασικής αρχαιότητας έχει απομακρύνει, σε αρκετές περιοχές της Ελλάδας, τους αρχαιολόγους από την έρευνα και την εξέταση των διάσπαρτων αρχαιολογικών καταλοίπων: πιο συγκεκριμένα, αυτή είναι η περίπτωση της Ήλιδας. Αν άλλοτε οι περιηγητές ταξίδευαν παντού με περιέργεια και σημείωναν ό,τι έβλεπαν στο πέρασμά τους, και αν οι αρχαιολόγοι δεν σταμάτησαν να κάνουν το ίδιο — για παράδειγμα στην Αρκαδία —, οι μεγάλες ανασκαφές, όπως της Ολυμπίας, με τις εντυπωσιακές ανακαλύψεις τους, έκαναν την υπομονετική αναζήτηση λιγότερο σημαντικών ερειπίων να φαίνεται μια δουλειά πολύ ταπεινή και εντελώς δευτερεύουσα. Ωστόσο, η επιφανειακή εξερεύνηση αξίζει να συνεχιστεί ή να ξαναγίνει παντού με τρόπο συστηματικό· διότι μπορεί οι μεγάλες ανασκαφές να έχουν δώσει σημαντικό ιστορικό και αρχαιολογικό υλικό, πολλά προβλήματα όμως δεν πρόκειται να βρουν λύση παρά μόνο όταν θα γνωρίσουμε καλύτερα όχι μόνο κάποια σημεία αλλά τη χώρα στο σύνολό της»³².

Ακόμη και η πιο ταπεινή έρευνα πεδίου πρέπει να οδηγεί στην κατανόηση της συνολικής ιστορίας της Ελλάδας: «πρέπει να προετοιμάζει και να καθιστά εφικτό αυτό που κάθε ιστορικός επιθυμεί να επιτύχει, να ξαναδώσει ζωή σε μια ολόκληρη χώρα, να φανταστεί πώς ζούσαν οι κάτοικοί της, να γνωρίσει τις ρίζες τους, τις δραστηριότητές τους, τις προτιμήσεις τους, τις ανησυχίες τους, όπως ακριβώς μπορούμε να αναπαραστήσουμε μια νεότερη κοινωνία»³³.

Σημειώσεις

- 1 *Lettres et souvenirs d'enseignement d'Eugène Gandar*, I *Lettres*, Παρίσι 1869, σ. 364.
- 2 N. Fustel de Coulanges, «Mémoire sur l'île de Chio», *Archives des missions scientifiques et littéraires* 1/5, Imprimerie impériale, Παρίσι 1856, σ. 494.
- 3 *Στο ίδιο*, σ. 395.
- 4 Victor Guérin, *Description des îles de Patmos et de Samos*, Παρίσι 1856, σ. 124 και 306–308.
- 5 P.-Fr. Girard, «L'Héraion de Samos», *BCH* 4 (1880), σ. 383–394.
- 6 M. Clerc, «Fouilles à l'Héraion de Samos», *BCH* 9 (1885), σ. 505–509.
- 7 G. Radet, *L'histoire et l'œuvre de l'École française d'Athènes*, Παρίσι 1901, σ. 330. Βλ. M.G. Deville, «Rapport sur une mission dans l'île de Samothrace» και M.E. Coquart, «Note explicative, accompagnée de plans et dessins et faisant suite au rapport de M. Gustave Deville», στο *Archives des missions scientifiques et littéraires* 2/4, Imprimerie impériale, Παρίσι 1867, σ. 253–265 και σ. 267–278 αντίστοιχα.
- 8 H. Seyrig, «Sur l'antiquité des remparts de Samothrace», *BCH* 51 (1927), σ. 353–368.
- 9 P. Lemerle, «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1939», *BCH* 63 (1939), σ. 321.
- 10 Radet, σ. 117
- 11 Ch. Beulé, *Fouilles et découvertes résumées et discutées en vue de l'histoire de l'art*, Παρίσι 1875, σ. 9.
- 12 E. Ardaillon, *Les mines du Laurion dans l'antiquité* (Bibliothèque des Écoles d'Athènes et de Rome, fasc. 77), Fontemoing, Παρίσι 1897.
- 13 Οι αρχαιολογικές θέσεις της Βοιωτίας και της Κρήτης μελετώνται στα άρθρα των Th. Lucas και M. Devolder στο ίδιο τεύχος.
- 14 «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en 1950», *BCH* 75 (1951), σ. 198.
- 15 R. Demangel, «Fouilles et recherches sous-marines en Grèce», *BCH* 74 (1950), σ. 271–273.
- 16 I. Tzschili, «Excavations on Thera and Therasia in the 19th Century: A Chronicle», *Journal of Mediterranean Archaeology* 18.2 (2005), σ. 231–257.
- 17 Radet, σ. 290–291. Fougères, *Mantinée et l'Arcadie orientale* (BEFAR, 78), Παρίσι 1898.
- 18 Fougères, 1898, σ. XIII–XIV.
- 19 R. Vallois / M. Clemmensen, «Le temple de Zeus à Némée», *BCH* 49 (1925), σ. 1–20.
- 20 Rapport Y. Béquignon 1933, Thermopyles, archives EFA Thessalie 1 (1931–1934) (1).
- 21 F. Courby / Ch. Picard / H. Convert / J. Replat / Y. Fomine, *Recherches archéologiques à Stratos d'Arcanie*, Παρίσι 1924.
- 22 R. Ginouvès, *L'établissement thermal de Gortys d'Arcadie, Études Péloponnésienes II*, Παρίσι 1959.
- 23 H. Lechat, «Terres cuites de Corcyre», *BCH* 15 (1891), σ. 1–112.
- 24 Y. Béquignon, *Recherches archéologiques à Phères de Thessalie*, Παρίσι 1937.
- 25 Y. Béquignon, «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques dans l'Orient hellénique», *BCH* 55 (1931), σ. 492, του ίδιου, «Un nouveau vase du peintre Sophilos», *Monuments Piot* 33 (1933), σ. 43–66.
- 26 J. Roger, «Le Monument au lion d'Amphipolis», *BCH* 63 (1939), σ. 4–42.
- 27 G. Millet, *Le Monastère de Daphni, histoire, architecture, mosaïques*, Παρίσι 1899.
- 28 E. Troump, *Quelques vieilles églises de la Grèce moderne*, Μασσαλία 1896, σ. 12.
- 29 G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Παρίσι 1910.
- 30 A. Bon, «Forteresses médiévales de la Grèce centrale», *BCH* 61 (1937), σ. 167.
- 31 O. Riemann, *Recherches archéologiques sur les îles ioniennes, I Corfou*, Παρίσι 1879, σ. 10.
- 32 A. Bon, «ΗΛΕΙΑΚΑ», *BCH* 70 (1946), σ. 15.
- 33 *Στο ίδιο*, σ. 17.